

UDK: 711.581(497.6Banjaluka)(481Trondheim)

DOI: 10.5379/urbani-izziv-2017-28-01-001

Prejeto: 29. 9. 2015

Sprejeto: 16. 1. 2017

Igor KUVAC
Markus SCHWAI

Tri prvine konstrukcije prostorske identitete v soseskah Mađir v Banjaluki (Bosna in Hercegovina) in Ilsvika v Trondheimu (Norveška)

Sodobni svet je priča hitri urbanizaciji, povečevanju števila mestnega prebivalstva, stalni rasti mest in gradnji novih sosesk. Slednjim pogosto primanjkuje prvin lastne identitete z vidika kraja in ljudi, ki tam živijo, zato jih je treba ustvariti skupaj s fizično in naravno strukturo kraja ter kulturno identiteto ljudi. Konstrukcija prostorske identitete je v članku z metodo kvalitativne analize obravnavana na podlagi primera dveh »novih« mestnih sosesk: soseske Mađir v bosanski Banjaluki in soseske Ilsvika v norveškem Trondheimu. Avtorja ju primerjata na podlagi modela trikotnika, ki vključuje tri prvine konstrukcije identitete kot tri točke analize: a) prostorski kontekst, b) sodelovanje pri načrtovanju in gradnji ter

c) dogajanje v kraju. Med obema kulturnima kontekstoma in načinoma konstrukcije prostorske identitete so podobnosti in razlike. Raziskava je pokazala vsesplošen pomen obravnavanega pojava, pri čemer proces lahko izboljšamo z uporabo pozitivnih izkušenj drugih, ki jih prilagodimo posameznemu okolju. Zaradi pomembnosti in medsebojne povezave treh prvin, vključenih v konstrukcijo prostorske identitete, bi jih bilo treba uskladiti na vseh stopnjah razvoja.

Ključne besede: prvine konstrukcije, prostorska identiteta, nove soseske, Mađir (Bosna in Hercegovina), Ilsvika (Norveška)

1 Uvod

Povečevanje števila prebivalcev v mestih po svetu povzroča nenehno rast mest in gradnjo novih sosesk. Pogosto pa mestna gradnja ne izraža ustreznega odnosa do prvotnega okolja in njegovih posebnosti, pri čemer nova urbana oblika ne pripomore k identiteti kraja. Zato bi bilo treba hkrati s konstrukcijo fizične in naravne strukture ter kulturne identitete kraja razmisliti tudi o konstrukciji identitete kot sestavnega dela nastajanja kraja.

Åshild Lappegard Hauge (2009) navaja, da lahko prostorsko identiteto razumemo kot eno mnogih manifestacij, ki jo sestavlja veliko prvin. V tem primeru navajamo samo tri prvine konstrukcije identitete, analizirane kot tri točke modela trikotnika. Uporabljen je pristop k odnosu med ljudmi in krajem, ki ga je razvil David Seamon (2012) in ga lahko opišemo kot skupek treh različnih razsežnosti kraja (triado): 1. geografske celote, 2. ljudi, ki v kraju živijo, in 3. duha kraja (slika 1a). Model smo prilagodili potrebam obravnavane raziskave in ga preoblikovali v skupek treh prvin konstrukcije identitete: a) prostorskega konteksta, b) sodelovanja pri načrtovanju in gradnji ter c) dogajanja v kraju (slika 1b).

Kot navaja Seamon (2012), je identiteta sestavna razsežnost trojnega razumevanja izkušnje kraja in nastajanja kraja. Številni avtorji so ponudili podobne definicije identitete, vedno pa kot prvino konstrukcije kraja. Kevin Lynch (1974) jo opredeljuje v smislu enakosti z nečim drugim, toda v pomenu individualnosti oziroma enosti, Stuart Hall (2000) pa navaja, da se oblikuje v odnosu do nekoga drugega. Ena ključnih značilnosti osebne identitete in identitete kraja je torej povezava med njima. Edward W. Soja (1998: 8) trdi, da »se vse bolj zavedamo, da smo in smo vedno bili prostorska bitja po naravi oziroma aktivni udeleženci družbene konstrukcije prostorskosti, ki nas obdaja« in bi morali zato o identiteti teoretizirati kot o družbenoprostorskem pojavu. William V. J. Neil (2004: 11) navaja, da »je konstrukcija identitete vedno povezana z izgradnjo prostora«, Manuel de Solà-Morales i Rubió (2003) prav tako razmišlja o mestnem življenju kot o družbenem konstrukt, Henri Lefebvre (2013) pa ugotavlja, da je mestni prostor vzajemno povezan z družbenimi odnosi.

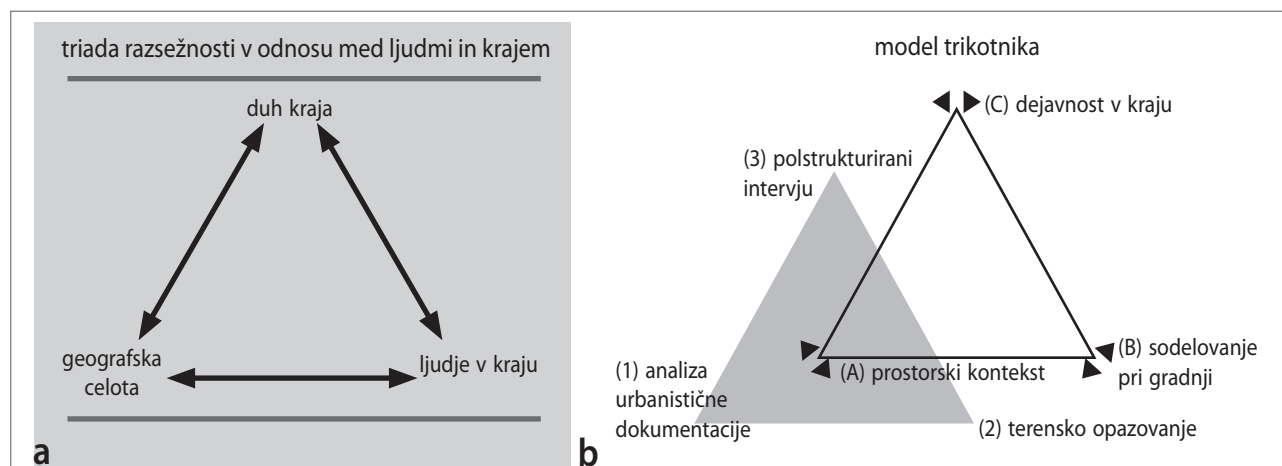
Tako kot mesto ali človek se tudi identiteta vedno razvija in ni nikoli dokončana (Neil, 2004) ali končana (Hall, 2000), zlasti če upoštevamo svobodo izražanja posameznih identitet, ki enakovredno sodelujejo pri konstrukciji enotnosti kraja (Seamon, 2012). Na podlagi velike svobode osebnih identitet enotnost identitete naroda ali kulturnega prostora v sodobnem svetu vse bolj velja za nekoliko zastarelo in tako v diskurz vstopa pojem hibridnosti (Hall, 2000). Hans Ibelings (2010) navaja, da se nič in nihče popolnoma ne ujema z eno samo identiteto,

Isidora Karan (2014) pa dodaja, da lahko hibridno identiteto skupaj z različnimi kulturnimi vplivi razumemo tudi kot zbirko hibridnih osebnih identitet, ki so v vsakem prostoru. Zgolj obstoj številnih osebnih identitet (tj. sam obstoj te hibridnosti) pa ne zadostuje za konstrukcijo prostorskih identitet, saj je njihov družbenoprostorski odnos s krajem sporen. Z gradnjo novih sosesk denimo ljudje iz različnih družbenih slojev in z različnimi identitetami postanejo sosede, toda nenadoma ne vedo, kako naj se vedejo in sporazumevajo v skupnem javnem prostoru (Murphy, 2011).

V družbenoprostorskem kontekstu lahko identiteto kraja dojemamo kot niz pomenov, ki jih ljudje povezujejo z določenim krajem in njegovimi osebnimi identitetami ter tudi s konstrukcijo družbenih identitet. Avtorji, ki so razpravljali o teh odnosih (Norberg-Schulz, 1979; Watson in Bentley, 2007; Dovey, 2010; Karan, 2014), menijo, da gre pri konstrukciji prostorske identitete za zapleten odnos med naravnimi, morfološkimi, družbenoekonomskimi, kulturnimi in drugimi dejavniki. Prvine, kot so fizično okolje, mestne dejavnosti in pomeni, omogočajo orientacijo v prostoru oziroma kraju in identifikacijo z njim. Natančneje, Aksel Tjora idr. (2012) trdijo, da na ravni soseske stanovanjski objekti, javni prostori in skupnost skoraj vedno vplivajo na družabno življenje ljudi in na njihov občutek pripadnosti soseski. Prebivanje v določeni vrsti soseske lahko razumemo kot izraz identitete, čeprav se ljudje pogosto ne morejo identificirati s krajem, v katerem živijo.

Zato je pri gradnji soseske in konstrukciji njene identitete zelo pomembna komunikacija, čeprav jo je pogosto težko doseči. Kot navajajo Visar Hoxha idr. (2014), socialno konstrukcijo prostora dojemamo kot zapleteno preobrazbo prostora – z družbenimi izmenjavami in vsakodnevno uporabo materialnega okolja – v prostore in dejanja s čisto določenim pomenom. Podobno Seamon (2012) opozarja na dejanja, procese in situacije, s katerimi lahko kraj izboljšamo in preoblikujemo na podlagi preudarnega razumevanja tega, kako kraji delujejo ter kaj prispeva k njihovim prednostim in slabostim.

Čeprav je vprašanje identitete težko opredeliti, saj ni nikoli jasno, nedvoumno ali celovito (Hall, 2000; Castells, 2009; Ibelings, 2010), ni dvoma, da med kulturnim kontekstom, družbenimi dejavnostmi in prostorsko identiteto obstajajo določene povezave. Konstrukcija identitete je proces, ki se niti ne začne niti ne konča s fizično konstrukcijo soseske. Zato bi bilo pomembno čim prej doseči komunikacijo med vsemi, ki sodelujejo pri vzpostavitvi življenja v soseski in njene identitete (že na samem začetku), in jo ohraniti na vseh stopnjah razvoja, načrtovanja in gradnje. V članku skušata avtorja razumeti različne načine konstrukcije identitete z vidika odnosa do soseske in soudeležbe skupnosti v celotnem razvojnem procesu.

Slika 1: Ilustracija uporabljenih analiz: (a) Seamonova triada razsežnosti v odnosu med ljudmi in krajem (vir: Seamon, 2012), (b) model trikotnika (ilustracija: Igor Kuvač)

Konstrukcija identitete je v članku proučena na podlagi dveh primerov »novih« sosesk: Mađir v Banjaluki v Bosni in Hercegovini ter Ilsvika v Trondheimu na Norveškem. Avtorja sta navdih za ta nenavaden izbor dveh »malih narodov«^[1] dobila v dveh delih Isidore Sekulić: v potopisu z naslovom *Pisma iz Norveške* (1914) in eseju *Problem malog naroda* (1932). Čeprav Hall (2000) trdi, da narodi nimajo samo ene kulturne identitete, lahko najdemo določene splošne primere edinstvene »nacionalne« identitete. V razpravi avtorja primerjata prostorsko identiteto dveh narodov (Norveške ter Bosne in Hercegovine) ob upoštevanju njune različne kulture, na katero so vplivale geografska lokacija, zgodovina, miselnost in velikost države. Ne glede na to, kako zelo značilnosti »naroda« določajo osebno identiteto, je ta odvisna predvsem od tega, kaj človek v resnici je, kaj ima in kako je videti. Sekulićeva (1932) navaja, da lahko to ideologijo v celoti prenesemo tudi na narode.^[2] Avtorja proučujeta to kompleksno vprašanje na podlagi modela trikotnika, pri čemer opravita tri vrste kvalitativne analize: analizo urbanistične dokumentacije, terensko opazovanje in kvalitativno analizo polstrukturiranih intervjujev. Analizirata dva različna primera novih sosesk kot nasprotnih polov, ki sta drug od drugega oddaljena več kot 2.500 km. Izsledki raziskave kažejo na vsesplošen pomen obravnavanega pojava, pri čemer bi proces lahko izboljšali z upoštevanjem pozitivnih izkušenj drugih, ki bi jih ustrezno prilagodili posameznemu okolju.

2 Raziskovalna metoda

2.1 Dva primera

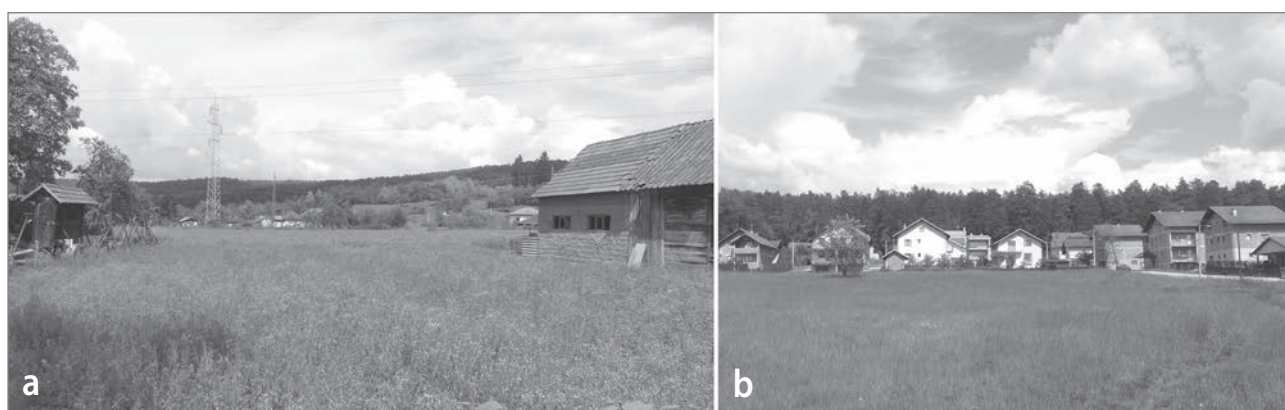
1. Mađir je stanovanjska soseska na severovzhodnem obrobju Banjaluke (slika 2a), ki je s 150.997 prebivalci (Statistični urad Republike srbske, 2014) in površino 1.232 km² drugo največje mesto v Bosni in Hercegovini. Soseska je nastala nenačrtno kot del neformalnega mestnega tkiva, zlasti zaradi potrebe po nujni

zagotovitvi strehe nad glavo. V mestu se kažejo posledice trpljenja in opustošenja med vojno (1992–1995) ter poznejšega preseljevanja,^[3] tranzicije in drugih negativnih pojavov, ki so imeli katastrofalni učinek na vso državo (Ministrstvo za finance in zakladništvo Bosne in Hercegovine in Urad rezidentnega koordinatorja ZN v Bosni in Hercegovini, *Ministry of finance and treasury of Bosnia and Herzegovina, Office of the UN resident coordinator in Bosnia and Herzegovina*, 2013). Čeprav se prebivalci vsak dan borijo za golo preživetje, so pozitivni. Imajo toplo, odprto slovansko dušo, njihovo miselnost pa prežemajo slovanski značaj, duhovnost in iracionalnost, ki so se oblikovali v več stoletjih (Cvijić, 1966). Nanje in na njihov način razmišljanja so vplivali različni osvajalci in vladavine največjih evropskih cesarstev, štiri veroizpovedi in stičišče številnih kulturnih vplivov, ki so pripomogli k izjemno raznoliki identiteti.

2. Ilsvika je stanovanjska soseska na zahodnem obrobju Trondheima (slika 2b), mesta v ustju reke Nidelve ob južni obali Trondheimskega fjorda. S 178.021 prebivalci (Internet 1) je tretje največje norveško mesto. Soseska je nastala kot del formalnega mestnega tkiva na podlagi potreb trga ter ob upoštevanju standardov, zakonov in predpisov. V širšem pogledu jo določa gospodarski napredek ene najbogatijših in najrazvitejših držav na svetu, za katero sta značilni gospodarska stabilnost in velika socialna varnost (OECD, 4). Poleg tega so za državo značilni tudi visoka stopnja demokracije, človekovih pravic in svoboščin, visok standard bivanja v sožitju z naravo in velik pomen zasebnega prostora. To se kaže tudi v identiteti mestnega prostora. Njena izoliranost in lega na skrajnem evropskem severu ter neprijazno podnebje z mrzlimi zimami in malo sonca so prispevali k nastanku posebne mentalitete (Hamsun, 1927; Sejranović, 2010). V nedostopni, redko poseljeni deželi, bogati z naravnimi lepotami, življenje »malega naroda« zaznamujejo skromnost in potrpežljivost, pa tudi osamljenost, depresivnost in mraz (Sekulić, 1914).

Preglednica 1: Razvrščanje odgovorov

Kategorija odgovorov		Odgovori
prostorski kontekst	O1	fizična in naravna struktura
		odnos do starega dela soseske
		odnos do mesta
sodelovanje v procesih	O2	zanimanje za lokalno politiko in načrtovalske procese
		oblikovanje soseske
		načrtovanje stanovanj
družbene dejavnosti	O3	uporaba odprtih javnih prostorov
		kakovost življenja
		navezanost na kraj

Slika 3: Stari (a) in novi (b) del soseske Mađir (foto: Igor Kuvač)

čemer so posebej navedeni tudi ključni komentarji, pridobljeni v intervjujih, ki so obogatili ugotovitve analize urbanistične in arhitekturne dokumentacije ter terenskih opazovanj, pomagali pa so tudi pri oblikovanju napovedi. Pri kvalitativni analizi sta avtorja proučevala podobnosti in razlike med vsemi tremi omejenimi prvinami v procesu konstrukcije obeh izbranih sosesk.

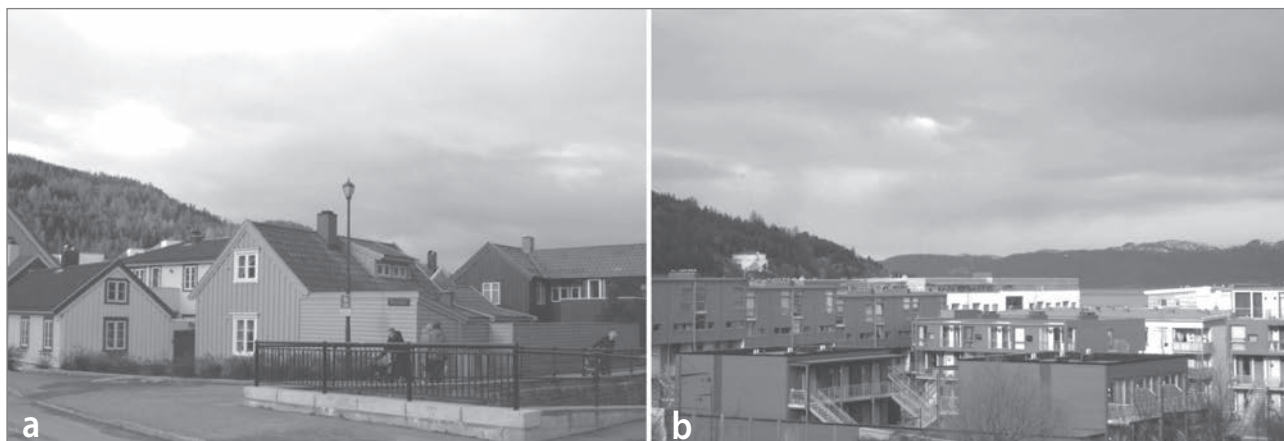
3.1 Prostorski kontekst

Soseska Mađir je na desnem bregu reke Vrbas, 4 km od mestnega središča, med dvema zavarovanima naravnima območjema: Mađirskim poljem na zahodu in gozdom Trapisti na severovzhodu. Soseska upošteva konfiguracijo terena in smer širjenja nekdanjih kmetijskih parcel, določenih na podlagi podedovane lastniške strukture, dostopnih poti in rabe prostora. Gruče redko pozidanih enodružinskih hiš, ki sestavljajo stari del soseske, so razporejene v vse smeri in obrnjene proti ozkim vijugastim ulicam. Tradicionalna ljudska arhitektura je skromna, toda izredno kakovostna z vidika dimenzij, funkcije, gradnje in oblik (10 × 8 m, pritličje + nadstropje, dvokapna streha; slika 3a).

Novi del soseske je bil zgrajen na podlagi majhnih zasebnih naložb beguncev in notranje razseljenih ljudi, ki so bili glavni nosilci neformalnih novih gradenj. Nova urbana mreža se je vrinila med obstoječe parcele, upošteva konfiguracijo polj in

razširja ulično mrežo v smeri plastnic. Parcele v novem delu soseske so bile določene na podlagi modela tradicionalne stanovanjske gradnje, ki omogoča gradnjo enodružinske hiše in gospodarskega poslopja ter običajno tudi vrt. Urbana struktura tega dela soseske je razdrobljena ter se izmenjuje z naravno krajino in redkimi kmečkimi objekti. Razprostira se ob glavnih cestah: razpršeno po kmetijskih in gozdnih površinah okrog mestnih območij. Edina oblika stanovanjske gradnje in osnovna enota soseske so še vedno hiše, ki so jih lastniki zgradili sami in so namenjene trem generacijam iste družine (10 × 8 m, pritličje + nadstropje + podstrešje, dvokapna streha). Mnoge hiše so zaradi finančnih razlogov nedokončane. To je ključna značilnost tamkajšnje gradnje. Čeprav niso estetsko privlačne, ljudje v njih še naprej živijo na tradicionalen način (slika 3b) in ohranjajo poseben odnos do okolja. To prispeva k oblikovanju identitete. Soseska nima osnovne infrastrukture, prometnih povezav in javnih objektov.

Soseska Ilsvika je na zahodnem obrobju Trondheima (slika 2b). Velja za mirno, saj jo obdajajo gozd, hribi in morje. Njen večji del je slikovita stara ribiška vas Ilsvikora približno 2 km iz mestnega središča, kjer prevladujejo majhne enodružinske hiše (8 × 4,8 m, največ dve nadstropji), tradicionalno zgrajene iz lesa, s poševno dvokapno streho, razporejene v ulične bloke (slika 4a). Vaški javni prostor je omejen na dva majhna trga na križišču glavnih cest.

Slika 4: Stari (a) in novi (b) del soske Ilsvika (foto: Igor Kuvač)

Novi del soske tvori močno urbano strukturo na obali fjorda, za katero je značilna visoka stopnja urbanosti. Temelji na obstoječi strukturi »vsi«, upošteva obstoječo urbano mrežo, naravne danosti ter prevladujoče smeri objektov in obstoječih odprtih javnih prostorov. Kljub temu ustvarjeno razmerje še vedno ni dovolj ustrezno, da bi omogočilo integracijo starega in novega dela soske. Urbana mreža se je oblikovala ob glavni cesti v smeri vzhod–zahod, vzporedno z obalo, ter dvema obodnima potema oziroma cestama: pešpotjo na severu in servisno cesto na jugu. Na severu jo omejuje obala fjorda z rekreacijskimi površinami in objekti, na jugu pa cesta 715 s križiščem kot glavnim dostopom. Novi del se razteza od vzhoda proti zahodu, v njem pa prevladujejo večstanovanjske stavbe. Nekaj je tudi poslovnih stavb in drugih objektov (izobraževalnih, športnih ipd.). Povprečne dimenzije stavb so od približno 12×36 m do 14×54 m, poleg pritličja lahko vključujejo še dve do pet nadstropij. To pomeni, da je gostota prebivalcev na tem območju zelo velika (slika 4b). Kljub visoki stopnji urbanizacije so stanovalci poleg bližine mestnega središča in dobrih prometnih povezav kot glavno značilnost soske poudarili tudi bližino naravnega okolja.

Pri analizi prostorskega konteksta sta avtorja upoštevala razmerje med starim in novim delom sosk kot pomembno prvino identitete ter kulturni kontekst, povezan s krajem.

3.1.1 Staro in novo

Razmerje med starim in novim izraža povezave s tradicijo ter stališča glede njenega ohranjanja in zaščite. Novi del soske Mađir je vrinjen med obstoječe razpršene objekte, pri čemer z vrivanjem v obstoječo mrežo in njenim ponavljanjem tvori homogeno celoto (slika 3). Vas pa s tem še ne postane mesto. Kulturna vrzel med mestom in vasjo se tako povečuje kljub zmanjšani fizični oddaljenosti ter na novo nastali prevladujoči kulturni plasti. Po mnenju prebivalcev je njihova soska nekje vmes med predmestno in podeželsko sosko.

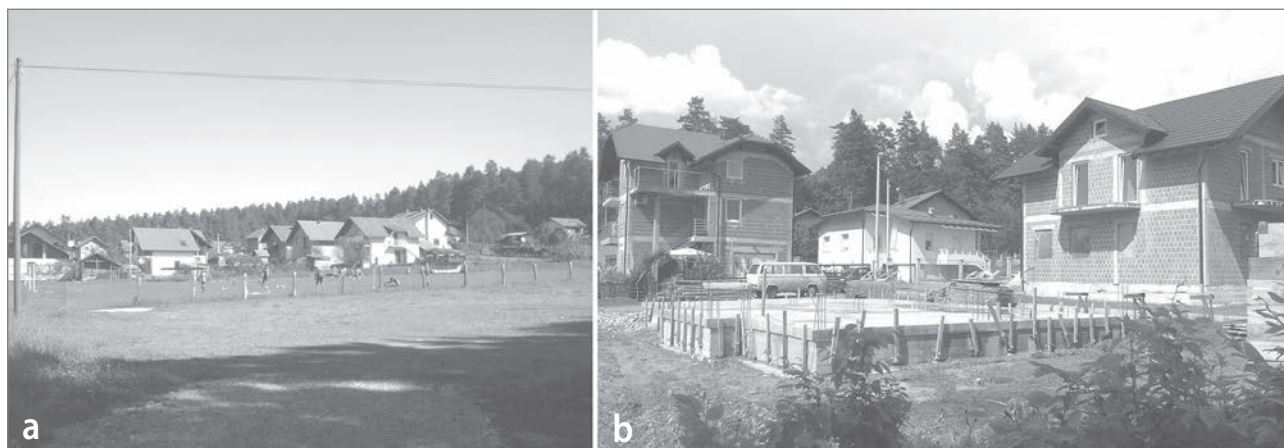
V primeru soske Ilsvika je nekdanja vas postala del soske, v kateri novi del obdaja starega (slika 4). Kot navajajo prebivalci, novi del počasi nadomešča starega v okviru splošnega in sprejemljivega razvojnega procesa, ki je del širšega konteksta. Posebna struktura vasi pomaga ohranjati odnos do tradicije in podedovane vrednote tudi v sodobnem okolju. Novi del soske uporablja vse dobre prvine obstoječe identitete, ki pomeni določen kraj, na podlagi česar ustvarja svoje prednosti. Z rastjo mesta postaja vas vse bližje mestu in bolj prevozna, vendar po mnenju prebivalcev s tem izgublja del svoje identitete. Čeprav še vedno ohranja svojo staro podobo, v ospredje vse bolj prihaja nova fizična podoba mesta. V konfliktu med novim in starim kvantiteta novega zmaga nad kakovostjo starega.

V nadaljevanju je pomen razmerja med novim in starim delom sosk osvetljen z vidika družbenih dejavnosti in navezanosti prebivalcev na kraj.

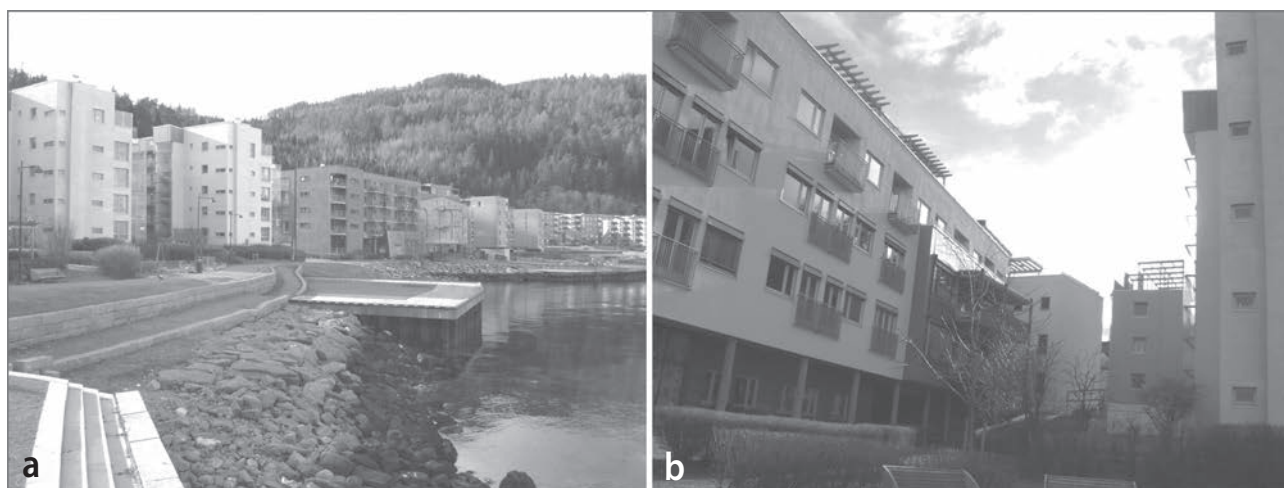
3.1.2 Navezanost na kraj

Bosanski prebivalci soske Mađir imajo aktivno družabno življenje. Med seboj se intenzivno sporazumevajo, zato njihova skupnost deluje živahno, čeprav v soski ne živi veliko ljudi. Poleg tega se stalno širi, v njej pa potekajo vsakodnevne dejavnosti, odvisne le od finančnih in vremenskih razmer. Ker se proces gradnje nikoli popolnoma ne konča in imajo številni prebivalci svoj vrt, »je vedno kaj za početi« (Meili idr., 2012). Pri delu uporabljajo orodje, ki povzroča hrup, vmes pa se pogovarjajo še s sosedi, družinskimi člani in mimoidočimi, zato se soska zdi živahnejša, kot je v resnici. Stalna dejavnost in komunikacija gotovo prispevata k močnejši navezanosti na kraj. Pravzaprav se je izkazalo, da neformalnost gradnje kot dolgoročnega projekta pozitivno vpliva na konstrukcijo identitete (slika 5).

Obrobna lega na skrajnem severu Evrope, neprijazno podnebje z mrzlimi zimami, veliko snega, pomanjkanje sonca ter obdobja

Slika 5: (a) športne dejavnosti in (b) gradnja hiš v soseski Mađir (foto: Igor Kuvač)

Slika 6: Prazni odprti javni prostori v soseki Ilsvika (foto: Igor Kuvač)

ja polarnega dneva in noči so vplivali na oblikovanje posebne norveške miselnosti. Christian Norberg-Schulz (1979) navaja, da mora imeti vsak Norvežan rad mraz, gozd, meglo itd., Bekim Sejranović (2010) pa opisuje trpljenje in mrak v zasneženih norveških gorah, ki povzročata nordijsko melanholijo, značilno za Norvežane. Ker se sodobnemu »severnjaku« ni treba več vsak dan boriti za preživetje in mu ni treba zgraditi hiše, se raje posveča izgradnji svojega duha, individualnosti in raznolikosti s kopičenjem notranje energije (Sejranović, 2010). Neil (2004) poudarja, da neurejena notranjost nekatere prinese notranji mir in nova odkritja ter jim omogoča notranjo spravo z identiteto, za katero pa ni nujno, da se kaže tudi navzven.

Na podlagi tega se je razvil poseben, zaprt življenjski slog, ko ljudje nimajo potrebe po interakciji v prostoru. S tem se sklada tudi formalna gradnja v soseski, pri kateri zagotavljanje strehe nad glavo ni problem, ampak le ena v nizu nalog, ki jo posameznik običajno reši tako, da kupi že zgrajeno stanovanje. Bivalno okolje v soseski Ilsvika je tako omejeno na stanovanje, kjer lahko stanovalci »spremenijo samo kaj malega pri notranji opreми in nič več«. Odnos ljudi do gradnje je v primerjavi s

sosesko Mađir čisto drugačen, saj ni del njihovega življenjskega sloga ali identitete, ki se oblikuje drugače. To velja tudi za navezanost na kraj. V tem okviru sta konstrukcija in krepitev identitete zmanjšani na minimum. Analiza navzočnosti prebivalcev na javnem prostoru ob izbranih delih dneva je potrdila, da ni očitnih vsakodnevnih dejavnosti kljub veliki gostoti in velikemu številu prebivalcev (slika 6).

3.2 Sistem (ne)načrtovanja

Glavni cilj novih gradenj v soseski Mađir je bil čim prej zagotoviti streho nad glavo, saj je bil to glavni problem na ducate razseljenih družin, ki so se tja priselile. Na ta proces niti država niti mesto nista bila pripravljena, zato tudi nista zagotovila načrtov za gradnjo novih stanovanj. Redka in zastarela načrtovalska dokumentacija ni ustrezala potrebam za novo širitev soseske, zato je bila edina možna rešitev neformalna gradnja. Skotte idr. (2015) pa opozarjajo, da so bile oblasti seznanjene z razmerami in so z neposredovanjem pravzaprav pomagale prišlekom. Meili idr. (2012) so ta pojav imenovali »stabilnost neformalnega«. Novi prebivalci niso mogli čakati na sistemski odziv, zato nenačrtna samogradnja poteka brez posrednikov

in deluje po nekakšnem sistemu od spodaj navzgor. Glede na pomanjkanje finančnih virov kot ene ključnih značilnosti tamkajšnje gradnje prebivalci pravijo, da »niso mogli plačati dragih tehničnih dokumentov in gradbenih dovoljenj«. Kljub temu jih je večina vsaj sprožila postopek za izdajo gradbenega dovoljenja ali poznejšo legalizacijo gradnje,^[4] saj so se bali napak pri gradnji in so želeli graditi v skladu z zakoni.

Anketiranci so navedli, da »bi bilo treba problem rešiti čim prej, s čim manj komplikacijami in minimalnimi stroški«. Sekulićeva (1932) je zapisala, da »nismo nikoli imeli dovolj časa, da bi v miru razvili svojo kulturo«. To pomeni, da je že pred skoraj stoletjem to razumela kot stalni del jugoslovanske identitete. V teh okoliščinah se neformalni samograditelji osredotoča samo nase in svoje življenje. Ne čuti potrebe po komunikaciji z ustanovami in jim ne zaupa (Transparency international Bosna in Hercegovina, 2014), zato nima nikakršnega odnosa z javnim prostorom in ne kaže nikakršnega zanimanja za prihodnost. Ta miselnost je postala med ljudmi zelo izrazita, saj na prvo mesto postavljajo večni problem bivališča, ne da bi pri tem razmišljali o lastnih prihodnjih življenjskih potrebah (Aranya in Ulset, 2015).

Samogradnja se začne z izbiro lokacije in nakupom parcele, pri čemer je posameznik pred dejstvom, da malo ve o gradbenih pogojih na izbrani lokaciji in gradnji. Prebivalci poročajo, da so »potrebne informacije o mikroklimi, življenjskem slogu, gradnji, običajih, tradiciji itd.« dobili od domačinov. Med procesom, ki lahko traja nekaj mesecev do več let, neformalni samograditelj ustvari odnos s sosedi, ki mu posojajo orodje, material in elektriko, ponujajo prigrizke, pomagajo pri ročnem delu, se pogovarjajo z delavci in izmenjujejo izkušnje. Skotte (2004) to pojasnjuje kot strategijo, pri kateri stanovanje oziroma hiša kot vozlišče sproži konstitucijo družbe. Z gradnjo hiše ljudje gradijo tudi sebe v odnosu do soseske in tako izražajo duh kraja (Norberg-Schulz, 1979).

V soseski Ilsvika pa se zanimanje za gradnjo izraža v obliki zasebnih naložb in tržne gradnje. Glavni cilj je dobiček, zato proces poteka tako, da se opravi vrsta analiz, katerih namen je poiskati stroškovno najučinkovitejšo rešitev. Projekti temeljijo na racionalnih poslovnih odločitvah v skladu z zakonodajo in predpisi (internet 2) ter ob upoštevanju zgolj lastnih interesov. Anketiranec, ki je delal v nekem gradbenem podjetju, je povedal, da »je zaradi izredno visokih stroškov načrtovanja in visoke cene zemljišč ter nerazvitosti trga dobičkonosnost projekta narekovala obliko, visoko gostoto in razmerje s starimi objekti«.

Pri tem je bilo za zadovoljevanje skupnih javnih potreb soseske le minimalno poskrbljeno. Čeprav je bil proces in še vedno je namenjen državljanom (internet 3), jih pravzaprav ne zanima

in v njem redko sodelujejo. Javni interes je bil le delno zaščiteno, zato so prebivalci stare ribiške vasi ustanovili nevladno organizacijo in se uprli maksimalističnim zahtevam investitorjev (internet 4). Tako je mala ribiška vas zaradi minimalnega izpolnjevanja veljavnih zakonodajnih zahtev sicer ohranila svojo avtonomnost zaščitene kompleksa, vendar nič več kot to. Na splošno ni bilo skupnega interesa za integracijo starega in novega dela soseske. Do nje niti ni prišlo, zato je bila izgubljena tudi priložnost za boljše prostorske in socialne rešitve. Vas ostaja izolirana in obdana z gosto pozidanimi novimi zgradbami, čeprav bi bila zaradi svojih pozitivnih urbanističnih lastnosti in socialne kohezije lahko zgled novim gradnjam.

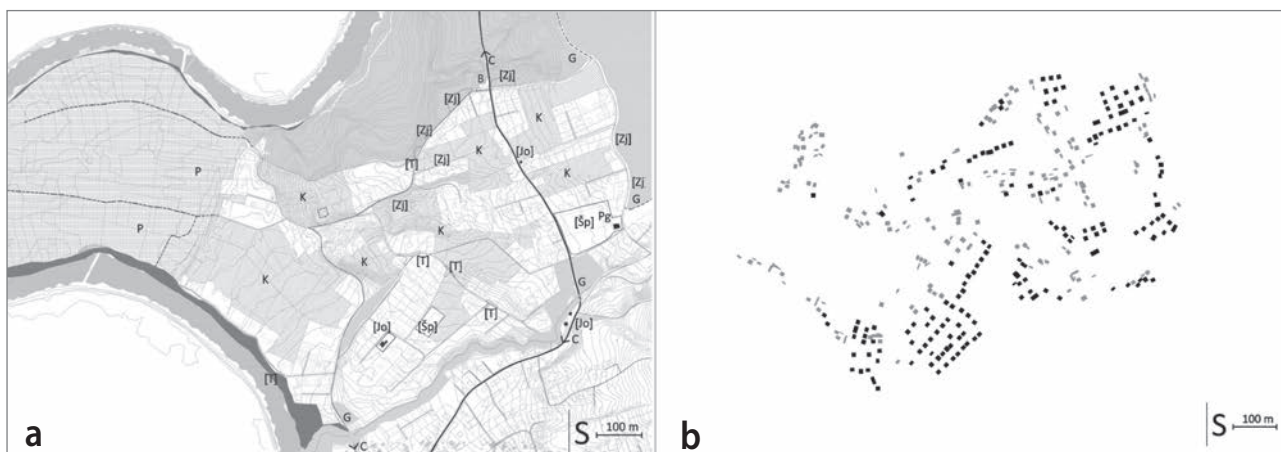
Na Norveškem vlada veliko zaupanje v sposobnosti oblasti, agencij in ustanov, ki naj bi poiskale najboljše rešitve v korist državljanov in poskrbele za to, da ne bi prihajalo do napak. Država in njene ustanove upravljajo vire na čim boljši način, strokovnjaki pa se ukvarjajo z vsemi segmenti razvoja družbe, vključno z načrtovanjem, oblikovanjem in gradnjo. Ker prostorski akti temeljijo na najvišjih standardih, »ljudje pričakujejo, da so prostorski rezultati in kakovost življenja na teh prostorih zadovoljivi«. Kljub temu Nataša Bratina Jurkovič (2014) opozarja, da »načrtovalci pogosto zanemarjajo izkušnje in vrednote uporabnikov, zato prostor ne ustreza njihovim potrebam in zahtevam«.

Na žalost končna podoba soseske in družbena interakcija kaže, da rezultati niso najboljši. Eden od anketirancev je izjavil, da »v odločevalskih procesih ni prisotne veliko prave demokracije« kljub visoki stopnji človekovih pravic in svoboščin v državi. Sistem od zgoraj navzdol kaže številne slabosti. Kljub upoštevanju vseh naštetih parametrov je sociološka analiza pokazala, da ljudje niso zadovoljni in da jim nekaj manjka (Tjora idr., 2012). Po mnenju prebivalcev soseska ne zadovoljuje osebnih potreb, zahtev ali preferenc, saj je bila oblikovana na podlagi splošnih, enotnih in generičnih pravil. »Na načrtovane rešitve nismo imeli nikakršnega vpliva. Ker je bila soseska zgrajena po načelu najdonosnejše rešitve, se posamezniki preprosto vključijo v že dokončani projekt in kupujejo stanovanja na ključ, pri čemer nimajo možnosti, da bi ga kakorkoli spremenili.«

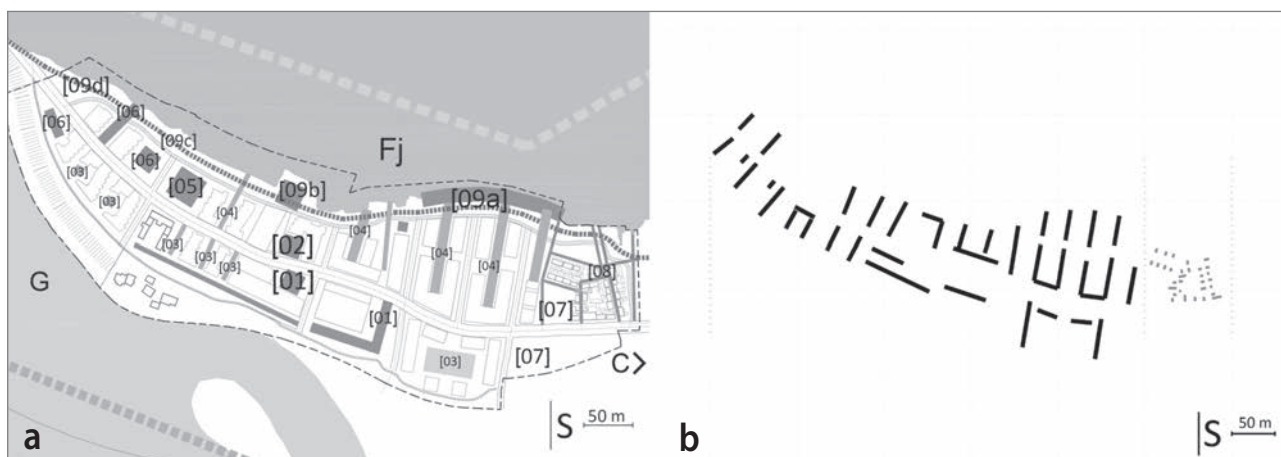
Do dodatne konstrukcije identitete naj bi prišlo po vselitvi in sobivanju z drugimi, vendar se to vedno ne zgodi. Čeprav imajo prebivalci možnost za »sobivanje« na javnih prostorih in niso zadovoljni z družbeno interakcijo in integracijo v soseski, še vedno ostajajo zaprti »med štirimi zidovi«. V nadaljevanju je predstavljen tretji del analize: dogajanje v kraju.

3.3 Dogajanje v kraju

Avtorja sta dogajanje v kraju kot tretjo sestavino konstrukcije identitete analizirala na podlagi življenjskih vzorcev in vzorcev uporabe javnih prostorov (Jurkovič Bratina, 2014). Največja

Slika 7: (a) javni prostori v soseski Mađir: G – gozd, P – polje, K – kmetijska zemljišča, C – smer mestnega središča, Zj – zasedeni prostori, ki se uporabljajo kot javni prostori, Jo – javni objekti in ureditve, Šp – športni objekti, T – improvizirani trgi; (b) stara in nova urbana mreža soseske Mađir (ilustracija: Igor Kuvač).

Slika 8: (a) odprti prostori v soseski Ilsvika: G – gozd, Fj – fjord, C – smer mestnega središča, 01–09 – vrste javnih prostorov; (b) stara in nova urbana mreža soseske Ilsvika (ilustracija: Igor Kuvač).

razlika med obema načinoma konstrukcije identitete se je pokazala v odnosu med ljudmi in prostorom ter v doseženi družbeni interakciji.

Mestne dejavnosti na odprtih javnih prostorih v soseski Mađir skoraj ne obstajajo, saj javni prostor tam sploh ni bil zgrajen. »Javni prostor« je tako omejen na ulico ter pas med ulico in ograjenimi zasebnimi dvorišči. Prebivalci so se tega začeli zavedati »potem, ko so rešili svoje glavne probleme, ampak takrat je bilo že prepozno«. Hkrati pa je soseska zaradi svoje mejne lege med mestom in podeželjem v bližini okoliških hribov, gozdov, polj, rečnih bregov in kmetijskih zemljišč, ki veljajo za neke vrste provizorični javni prostor. Čeprav so nekateri od naštetih prostorov v zasebni lasti, jih prebivalci neformalno uporabljajo kot javne prostore. To se dogaja spontano, v želji po raziskovanju, spoznavanju in »prisvojitvi« prostora, a tudi iz potrebe po interakciji. Ker niso označeni ali opremljeni z ustrežno infrastrukturo, je interakcija omejena na naključna srečanja in pogovor, ki se lahko iz tega razvije (slika 7a).

Prebivalci so hiše in sosesko zgradili sami, zato mislijo, da imajo pravico zasedati tudi nekatere druge prostore oziroma si prisvojiti prostore, ki nimajo javne funkcije. Po svoje je bil proces »prisvajanja« in s tem oblikovanja neke vrste »javnega« prostora naravna posledica konstrukcije soseske, čeprav ni bil nikoli dokončan. Prisvajanje ima številne pomanjkljivosti, zlasti z vidika začasnosti in vprašljive zakonitosti tovrstnih dejanj. Pogosto pa so se pojavili tudi dejanski lastniki teh zasebnih zemljišč, ki so jim dokončno določili namen. Tako stanovalci ostajajo brez pomembnih prostorov, ki omogočajo edino obliko skupnega javnega življenja v soseski, zato so prisiljeni v iskanje alternativ ali pa se siti iskanja preprosto vdajo.

Odnos do soseske je popolnoma drugačen v soseski Ilsvika. Poleg številnih značilnih javnih prostorov so v soseski tudi prazni odprti javni prostori za različne dejavnosti ter odprti prostori med stanovanjskimi zgradbami (dvorišča, potke, pomoli na plaži itd.; slika 8a). Poleg tega imajo tudi sistem naravnih javnih prostorov, ki zelo vpliva na kakovost in slog življenja v

soseski (Bratina Jurkovič, 2014). Kljub opisani raznolikosti se odprti prostori premalo uporabljajo. To vodi v pomanjkanje družabnih dejavnosti in občutek praznine. Noben od anketirancev ne uporablja odprtih javnih prostorov v lastni soseski in tudi sami opažajo, da so določeni javni prostori, kot je osrednji trg ob glavni cesti, »vedno prazni, sivi in zaprašeni«. Čeprav ima soseska možnosti za prijetno bivanje, anketirani menijo, da je »nekaj šlo narobe«.

Zaradi odličnih prometnih povezav lahko prebivalci prosti čas preživljajo kjerkoli, zato se običajno ne zadržujejo v soseski. Če pa že ostanejo, se največkrat zadržujejo v svojih stanovanjih. Tako so namesto javnih prostorov pomemben del njihovega življenjskega prostora polzasebni prostori (terase stanovanj), ki nastajajo v povezavi z zasebnimi. Oblikujejo se okrog dnevnega prostora stanovanj, ki imajo velike steklene površine in so obrnjena proti poljavnim zelenim območjem med stavbami oziroma proti sosedom (slika 6b). Zato v kraju ni opaziti nobenega dogajanja, pa tudi urbanih dejavnosti, ki bi prispevale k oblikovanju občutka pripadnosti soseski.

4 Sklep

Rezultati temeljijo na kvalitativni analizi, pri kateri sta avtorja uporabila model trikotnika, sestavljen iz treh prvin konstrukcije identitete sosesk: a) prostorskega konteksta, b) sodelovanja pri načrtovanju in gradnji soseske ter c) dogajanja v kraju. Avtorja sta omenjene prvine proučila na podlagi kvalitativnega pristopa: a) z analizo urbanistične dokumentacije, b) terenskim opazovanjem in c) kvalitativno analizo polstrukturiranih intervjujev. Ugotovljene podobnosti in razlike so zato povezane z omenjenimi tremi točkami analize ob upoštevanju, da imajo različne prvine različen vpliv na identiteto. Končni sklepi se nanašajo na fizično strukturo (urbane vzorce konstrukcije), javno sodelovanje (nenačrtovano sodelovanje) in navezanost na kraj (relativizacijo identitete).

4.1 Urbani vzorci konstrukcije

V obeh primerih konstrukcija prostorske identitete večinoma poteka na podlagi urbanih vzorcev obstoječe identitete kraja. Obstoječi urbani vzorec se zgolj ponavlja (tj. premika iz enega kraja v drugega z določeno obliko preobrazbe). V soseski Mađir se uporablja metoda dobesednega ponavljanja, v soseski Ilsvika pa metoda ustvarjalne zamenjave.

Novi urbani vzorec v soseski Mađir upošteva obstoječo podeželsko strukturo soseske, tako da ponavlja lokalni kontekst in se prilagaja obstoječemu urbanemu okviru. Samograditelj intuitivno spoštuje lastnosti tradicionalne gradnje in to pozitivno vpliva na prostorsko identiteto. Ne zaveda pa se obsega

preobrazbe, to pa vodi v nerodno urbano strukturo ter degradacijo okolja in tradicionalnega modela. Urbana evolucija se ne priznava, »urbanizacija« pomeni »ruralizacijo« soseske in mesta. Pozitivno je, da staro in novo dosega določeno stopnjo koherence (slike 2, 5 in 7) in delno pozitivno vpliva na kontinuiteto urbane identitete.

Novi urbani vzorec v soseski Ilsvika temelji na ustvarjalni zamenjavi obstoječega urbanega modela, pri čemer ohranja del obstoječih podeželskih prvin, kljub temu pa dosega urbanizacijo. Obstoječi model je zamenjan do neprepoznavnosti, pri čemer je novi del veliko večji od starega ter ga povsem obdaja in nadvladuje. Čeprav je stari del deloma zaščiten, ostaja izoliran (brez prave integracije) in v primerjavi z novim deluje bolj kot nekakšen spomenik (slike 3, 6 in 8). Tako nova fizična struktura zmanjšuje pomen stare kot simbola identitete, ki izginja zaradi neoliberalnega kapitalističnega modela gradnje in razvoja.

Pomanjkanje raznolikosti se na splošno občuti v obeh novih delih sosesk. Prevladuje nova urbana struktura brez dodatnih vrednot, zato novi del deluje monoton. To kaže, da noben od uporabljenih načinov gradnje (formalni in neformalni) ni izboljšal kakovosti kraja. V obeh primerih stari del ohranja značilno prostorsko identiteto, ki je hkrati minimizirana. Da bi novi del soseske lahko upošteval obstoječe dobre lastnosti kraja, bi morala biti stari in novi del soseske bolj povezana in doseči določeno stopnjo integracije ob upoštevanju ustreznega obsega preobrazbe. Izkazalo se je, da gre pri konstrukciji prostorske identitete za veliko več kot le navidezno zaščito (Ilsvika) ali ponavljanje obstoječega urbanega vzorca (Mađir), pri čemer bi bila ena od zadovoljivih rešitev uporaba ustvarjalnega pristopa, ki bi združeval oba omenjena načina. Analiza je pokazala, da lahko ustrezna integracija oziroma vključitev obstoječih vrednot v nove dele soseske prispevata k močnejši navezanosti na kraj, hkrati pa varuje in izboljša urbano identiteto.

4.2 (Ne)načrtovano sodelovanje

Lappegard Hauge (2009) navaja, da lahko ljudi z vidika razumevanja bivališča kot dejavnika, ki izraža identiteto, razdelimo v tri skupine: 1. tiste, ki o tem ne razmišljajo dosti; 2. tiste, ki o tem nekoliko razmišljajo, in 3. tiste, ki se o tem pogovarjajo spontano in jih to vprašanje skrbi. Na žalost nobena od teh skupin ni pripravljena ukrepati, analiza pa je poleg tega pokazala, da ljudje ne kažejo zanimanja za tekoče procese v soseskah in to vsekakor ne prispeva k oblikovanju identitete kraja. Prebivalci obeh mest upoštevajo načelo »to me ne zanima, dokler se ne zgodi na mojem dvorišču« in tako ne sodelujejo pri urejanju prostora. V soseski Mađir so »vzeli stvari v svoje roke« in delovali zunaj načrtovalskega sistema, vendar tudi to ni dalo dobrih rezultatov. Sami so zgradili domove, niso pa zgradili tudi

javnih prostorov, zato jih zdaj nimajo. Prevzemanje pobude za njihovo kasnejšo gradnjo in ohranjanje energije skupnosti, ki je vladala med gradnjo zasebnih hiš, ne kaže zadovoljivih rezultatov. V soseski Ilsvika pa so, čeprav so imeli možnost ukrepati, ta proces prepustili pristojnim ustanovam, ker naj bi to prineslo najboljše rezultate. Ker prebivalci niso sodelovali pri gradnji, niso razvili navezanosti na kraj in ne čutijo potrebe po oblikovanju družabnega življenja v soseski.

(Ne)načrtovani sistem gradnje in drugi dejavniki jasno vplivajo na (ne)učinkovitost konstrukcije identitete sosesk. Dvajset let po začetku gradnje lahko v soseski Mađir vidimo napol dokončane hiše, to je pa tudi vse. Veliko število nerešenih prostorskih problemov povzroča vse večje nezadovoljstvo, družbena interakcija pa se zmanjšuje, saj gradnja lastne hiše in nič drugega še ne zagotavlja kakovosti življenja. Gradnja v soseski Ilsvika pa je bila dokončana in življenje tam normalno poteka, toda brez navezanosti na kraj. Avtorja ugotavljata, da je pri gradnji soseske Mađir šlo le za »osebni« interes ljudskega graditelja, čigar cilj je bil zadovoljevanje osnovnih potreb, v soseski Ilsvika pa za »zasebni« interes velikega investitorja, čigar glavni cilj je bil ustvarjanje dobička. Slabosti obeh pristopov kažejo, da ustvarjanje življenjskega prostora ne bi smelo biti predmet interesa samo »enega majhnega ljudskega graditelja« ali »enega velikega investitorja«. Kot splošna pravica vseh državljanov mora biti mestni prostor predmet širše družbene razprave, v kateri v vseh fazah gradnje sodeluje veliko udeležencev (strokovnjakov, prebivalcev in odgovornih ustanov). Kot ugotavlja Bratina Jurković (2014), je mogoče interes prebivalcev in javnosti za mestni prostor usmeriti v ustvarjalno sodelovanje pri urejanju prostora in snovanju novih dejavnosti.

4.3 Relativizacija identitete

V skladu z uporabljenimi triado se prostorska identiteta ne konstruira v interakciji treh prvin, ki oblikujejo kraj. Analiza je pokazala, da širša družbena interakcija med gradnjo ni bila zadostna in tako konstrukcija identitete ni bila dokončana. »Svoboden človek« v soseski Mađir ne zaupa ustanovam in ne čuti potrebe, da bi jim zaupal. Prebivalci menijo, da hiše, ki so jih sami zgradili, izražajo njihovo novo (samo)ustvarjeno identiteto, žal pa ta ni bila v celoti ustvarjena in se ne izraža na ravni soseske kot celote. V soseski Ilsvika pa je osebna svoboda veliko pomembnejša od skupnosti. Prebivalci kažejo realen odnos do identitete, a je nimajo za nekaj pomembnega. Nimajo občutka, da jim manjka, ker ni vprašljiva, in jo obravnavajo kot že obstoječo sestavino. V obeh soseskah se prebivalci ne zavedajo dovolj, da je konstrukcija identitete pomemben del prostora. Obstoječe oblike mestnega prostora ne omogočajo ustreznega odnosa do skupnosti in tudi ne spodbujajo dejavnosti v kraju. Vzajemni vplivi družbene in prostorske identitete so postavljeni na stranski tir. To preprečuje pravo kohezijo

med njima. Čeprav bi morala biti prostorska identiteta ena od prednostnih nalog pri gradnjah novih sosesk, je v primerjavi z drugimi vidiki mestnega okolja zrelativizirana in zatrta. V določeni obliki vedno obstaja, vendar sta njen vpliv in osnovni pomen nejasna. Konstrukcija identitete, ki izpolnjuje standarde velike kakovosti življenja v soseski, mora vključevati sodelovanje v vsaki fazi načrtovanja, gradnje in uporabe prostora. Konstrukcija ustrezne prostorske identitete je mogoča samo s pravo integracijo različnih potreb po urbanih dejavnostih. Ob upoštevanju zgodovinskih in osnovnih odnosov med ljudmi in krajem bi morale nove urbane oblike izražati ustrezen odnos do pomena prostorske identitete, na katero nedvomno vpliva – naj jo zanikajo, spreminjajo ali izboljšujejo.

.....

Igor Kuvač
University of Granada, Department of Urban and Spatial Planning,
Granada, Španija
E-pošta: igropop@gmail.com

Markus Schwai
Norwegian University of Science and Technology, Faculty of Architecture and Fine Arts, Department of Urban Design and Planning,
Trondheim, Norveška
E-pošta: markus.schwai@ntnu.no

Zahvala

Za pomoč in podporo se avtorja zahvaljujeta oddelku za urbanistično oblikovanje in načrtovanje univerze NTNU v Trondheimu, programu stipendij Join EU-SEE in profesorju Joséju Luisu Gómezu Ordóñezu z oddelka za urbanistično oblikovanje in načrtovanje univerze v Gnanadi v Španiji.

Opombe

[1] Isidora Sekulić je ustvarjala v obdobju, ko je več južnoslovanskih narodov živelo v skupni državi (Kraljevina Jugoslavija). Zaradi kulturne podobnosti avtorja v članku ne delata razlik med narodi nekdanje Jugoslavije.

[2] Izraz »narod« se nanaša na posebno miselnost ljudi določene regije, ne le enega naroda.

[3] Približno 100.000 ljudi je bilo ubitih, 300.000 je bilo ranjenih, 450.000 stanovanjskih enot je bilo porušenih ali poškodovanih, razseljenih je bilo dva milijona ljudi (UNHCR, 2004).

[4] Zakon o prostorskem načrtovanju in gradnji (srb. *Zakon o prostornom uređenju i građenju*, 2013); Odločba o legalizaciji nezakonito začeti ali zgrajeni stavb ali delov stavb na ozemlju Banjaluke (srb. *Odluka o legalizaciji bespravno početi ili izgrađenih objekata ili dijelova objekata na teritoriji grada Banjaluka*, 2011).

Viri in literatura

Aranya, R., in Ulset, V. (2015): Incipient informality in Delhi's »formalized« suburban space. V: Chakravarty, S., in Negi, R. (ur.): *Space, planning and everyday contestations in Delhi*, str. 91–110. New Delhi, Springer.

- Bratina Jurković, N. (2014): Perception, experience and the use of public urban spaces by residents of urban neighbourhoods. *Urbani izziv*, 25(1), str. 107–125. DOI: 10.5379/urbani-izziv-en-2014-25-01-003
- Castells, M. (2009): *The power of identity: The information age: Economy, society, and culture*. New York, Wiley-Blackwell.
- Cvijić, J. (1966): *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*. Beograd, ZIU SR Srbije.
- Dovey, K. (2010): *Becoming places*. London, Routledge.
- Gillis, J. R. (1994): Memory and identity: The history of relationship. V: Gillis, J. R. (ur.): *Commemorations: The politics of national identity*, str. 3–24. Princeton, Princeton University Press.
- Hall, P. (1996): *Cities of tomorrow*. Oxford, Blackwell Publishers.
- Hall, S. (2000): »Who needs identity?« V: du Gay, P., Evans, J., in Redman, P. (ur.): *Identity: A reader*, str. 15–30. London, Sage Publications.
- Hamsun, K. (1927): *Pan*. New York, Alfred A. Knopf.
- Hoxha, V., Dimitrovska Andrews, K., in Temeljotov Salaj, A. (2014): Cultural factors affecting urban planners' intentions to regulate public space in Prishtina, Kosovo. *Urbani izziv*, 25(2), str. 76–89. DOI: 10.5379/urbani-izziv-en-2014-25-02-001
- Ibelings, H. (2010): *Restart: Arhitektura Bosnia-Herzegovina 1995–2010*. Sarajevo, BuyBook.
- Internet 1: <http://data.un.org/Data.aspx?d=POP&f=tableCode%3A240> (sneto 16. 3. 2015).
- Internet 2: <https://geoinnsyn.nois.no/trondheim/?project=trondheim> (sneto 2. 3. 2015).
- Internet 3: <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/2008-06-27-71> (sneto 25. 3. 2015).
- Internet 4: <http://www.gulesider.no/f/ilsvik%C3%B8ra-velforening:85353683> (sneto 16. 3. 2015).
- Karan, I. (2014): Trebinje on the border between East and West. Heritage and memory of Trebinje Bosnian-Herzegovinian town, *Bitacora*, 24(2), str. 31–41.
- Kvale, S., in Brinkmann, S. (2009): *InterViews: Learning the craft of qualitative research interviewing*. London, Sage Publications.
- Lappegard Hauge, Å. (2009): *Housing and identity. The meaning of housing in communicating identity and its influence on self-perception*. Doktorska disertacija. Trondheim, NTNU.
- Lefebvre, H. (2013): *La produccion del espacio*. Madrid, Capitan Swing Libros S. L.
- Lynch, K. (1974): *Slika jednog grada*. Beograd, Građevinska knjiga.
- Mason, J. (2006): Mixing methods in a qualitatively driven way. *Qualitative research*, 6(1), str. 9–25. DOI: 10.1177/1468794106058866
- Meili, M., Diener, R., Topalović, M., in Muller Inderbitzin, C. (2012): *Belgrade. Formal/informal: A research on urban transformation*. Basel, Verlag Scheidegger & Spiess.
- Ministry of Finance and Treasury of Bosnia and Herzegovina in Office of the UN Resident Coordinator in Bosnia and Herzegovina (2013): *Progress towards the realisation of millennium development goals in Bosnia and Herzegovina. Report*. Sarajevo.
- Murphy, M. A. (2011): *Boundaries to socially and environmentally equitable communal spaces – finding common ground for a sustainable urban existence in multicultural Oslo*. Magistrsko delo. Trondheim, NTNU.
- Neil, W. J. V. (2004): *Urban planning and cultural identity*. London, Routledge. DOI: 10.4324/9780203402245
- Norberg-Schulz, C. (1979): *Genius loci: towards a phenomenology of architecture*. New York, Rizzoli.
- Odluka o legalizaciji bespravno počelih ili izgrađenih objekata ili dijelova objekata na teritoriji grada Banjaluka. Službeni glasnik grada Banjaluka, št. 11/11. Banjaluka.
- OECD (2014): *OECD Economic surveys. Norway. March 2014. Overview*. Dostopno na: <http://www.oecd.org/eco/surveys/Norway-Overview-2014.pdf> (sneto 26. 3. 2015).
- Relf, E. (1976): *Place and placelessness*. London, Pion Limited.
- Seamon, D. (2012): Place, place identity, and phenomenology: A triadic interpretation based on J. G. Bennett's systematics. V: Casakin, H., in Bernardo, F. (ur.): *The role of place identity in the perception, understanding, and design of built environments*, str. 3–21. Sharjah, Bentham Science Publishers. DOI: 10.2174/97816080541381120101
- Sejranović, B. (2010): *Ljepši kraj*. Sarajevo, Buybook.
- Sekulić, I. (1914, 2001): *Pisma iz Norveške i drugi putopisi*. Novi Sad, Stylos art.
- Sekulić, I. (1932): Beleška o malom narodu. *Srpski književni glasnik*, 35 (6), str. 422–426.
- Simonović, D. (2010): *Pejzažni gradovi, poređenje razvoja urbanog identiteta Banjaluke i Graca*. Banjaluka, Arhitektonsko-građevinski fakultet.
- Simonović, D. (2013): Rehabilitation of urban identity of cities in the Banjaluka region through urban form regulation. *SPATIUM International Review*, 30 (12), str. 28–32. DOI: 10.2298/SPAT1330028S
- Skotte, H. (2004): *Tents in Concrete. What internationally funded housing does to support recovery in areas affected by war. The case of Bosnia and Herzegovina*. Doktorska disertacija. Trondheim, NTNU.
- Skotte, H., Čengić, N., in Svendsen, S. E. (2015): *Now it's mine. How and why Sarajevo's new post-war residents have self-settled in and around the city*. Tipkapis.
- Soja, E. W. (1998): *Thirdspace: journeys to Los Angeles and other real-and-imagined places*. Malden, Blackwell.
- Solà-Morales i Rubió, M. (2003): *Las formas del crecimiento urbano*. Barcelona, Universidad Politècnica de Cataluña.
- Statistični urad Republike srpske (2014): *Preliminary results of the Census of population, households and dwellings in BH 2013, for cities and municipalities of Republika Srpska. Second, corrected release*. Banjaluka.
- Tjora, A., Henriksen, I. A., Fjærli, T., in Grønning, I. (2012): *Sammen i byen: en sosiologisk analyse av urbane naboskap, nærmiljø og boligens betydning*. Trondheim, Tapir Akademisk Forlag.
- Transparency international Bosna in Hercegovina (2014): *Percepcija javne uprave, Bosna i Hercegovina 2014*. Banjaluka. Dostopno na: <http://ti-Bosnia-Herzegovina.org/wp-content/uploads/2015/03/TI-BOSNIA-HERZEGOVINA-Percepcija-Javne-Uprave-Bosnia-Herzegovina-2014.pdf> (sneto 24. 4. 2015).
- UNHCR (2004): *Returns to Bosnia and Herzegovina reach 1 million*. Dostopno na: <http://www.unhcr.org> (sneto 9. 9. 2014).
- Watson, G. B., in Bentley, I. (2007): *Identity by design*. Oxford, Elsevier Ltd.
- Zakon o prostornom uređenju i građenju Republike Srpske. Službeni Glasnik Republike Srpske 40/13. Banjaluka.